

II. Держава, влада і опозиція II. Państwo, władza i opozycja

Володимир Кафарський

Науково-дослідний центр політології і соціології

КОНСТИТУЦІЙНІ ДОКТРИНИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО

Аналізуються конституційні ідеї В. Липинського, розглядаються його підходи до проблеми легітимності влади в незалежній Українській державі та пропонувані ним політико-правові шляхи втілення конституційних ідей в практику українського державотворення.

Ключові слова: конституційний лад, конституційні ідеї, легітимність влади, українське державотворення.

Kafarski Włodzimierz. Doktryny konstytucyjne Wacława Lipińskiego.

Autorzy przedstawili społeczno-demograficzny opis wielkomiejskiej elity, jej główne cechy poczynając od płci i wieku, poprzez jej lokalne zakorzenienie, a na pozycji zawodowej kończąc. Dokonali również porównania elity wielkich miast z polityczną elitą miast średniej wielkości.

Słowa kluczowe: elita, wielkie miasta, samorząd, kariery.

Кафарський Володимир. Конституційні доктрини Вячеслава Липинського.

Анализируются конституционные идеи В. Липинского, рассматриваются его подходы к проблеме легитимности власти в независимом украинском государстве, а также предложенные им политико-правовые пути внедрения конституционных идей в практику украинского государственного строительства.

Ключевые слова: конституционный строй, конституционные идеи, легитимность власти, украинское государственное строительство.

Kafarskiy Vladimir. Constitutional doctrines of Vyacheslav Lypynsky.

Lypynsky's constitutional ideas are analyzed, his approaches to the problem of legitimacy of power in the independent Ukrainian state are and his political and law ways of embodiment of constitutional ideas in practice of Ukrainian creation of the state are examined.

Keywords: constitutional line-up, constitutional ideas, legitimacy of power, Ukrainian creation of the state.

Дослідження політико-правових доктрин В. Липинського пов'язані з осмисленням конституціоналізму як соціального явища та розумінням категорій конституційний лад, суспільний лад та державний лад. Категорія «конституційний лад» почала вводитися у науковий обіг у вітчизняній літературі у 90-і рр. ХХ ст. До цього часу здебільшого оперували поняттями «державний лад» та «суспільний лад», що, на нашу думку, пов'язано з особливостями політико-правових процесів, а отже, із проблемою співвідношення політичного та юридичного в конституційному будівництві тієї чи іншої країни. Так, у німецькій конституційній доктрині під конституційним ладом розуміють «конкретний стан політичної єдності та соціального регулювання», що значною мірою зумовлено необхідністю вирівнювання розвитку федеральних земель та відповідними вимогами до них [1, с. 321]. На думку ж В. Погорілка, конституційний лад за своєю суттю становить певний усталений тип конституційно-правових відносин і за своїм змістом опосередковує передбачені та гарантовані Конституцією державний і суспільний лад, систему демократичного устрою, конституційно-правовий статус особи тощо [2, с. 135].

Розмаїття наукових доктрин дало підстави відомому російському конституціоналісту В. Чиркіну заявити, що поняття конституційного ладу вносить елементи невизначеності, а його вживання є проблемним із точки зору юриспруденції [3, с. 130-131]. Відтак конституційний лад є каркасом конституційної державності, визначає основні напрямки організаційних та правових форм діяльності суб'єктів конституційно-правових відносин.

Загалом конституційний лад визначає систему певних цінностей і принципів, які лежать в основі конституційного устрою, що виражають сутність конституціоналізму. Саме на ці засади конституційного ладу звертав увагу В. Липинський у своїх основних працях та листах до тогочасних політичних діячів. В. Липинський, на відміну від представників народницької школи, вважав, що держава, особливо національна, відіграє творчу роль в організації, скеруванні та обороні суспільства. Тобто в його працях йшлося про ту концепцію держави, яка розвинулася в Англії, Німеччині, Росії та Польщі. Таку ж концепцію держави підтримували С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман, В. Старосольський, О. Бочковський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, М. Чубатий, І. Джирджора, В. Герасимчук, Д. Дорошенко, С. Томашівський, Б. Крупницький, В. Кучабський, Н. Полонська-Василенко, П. Чижевський, Л. Окіншевич, А. Яковлів, О. Шульгин.

Як політичний діяч В. Липинський добре розумів, що конституційні ідеї закладають правові засади політичної єдності, взаємозв'язку інститутів громадянського суспільства та публічної влади, визначають основні параметри особистої свободи індивіда та раціональні засади організації публічної влади, які у свою чергу є ключовими елементами конституційного ладу. Відповідно закладена конституційним ладом система правління визначає гарантії прав людини й основоположних свобод, засади поділу влади та основні принципи обмеження свавільного застосування закону, що, на думку В. Липинського, на початку ХХ ст. могла забезпечити лише конституційна монархія з диференційованою класовою структурою [4, с. 17; 5, с. 19].

Навіть на той час, зауважує І. Лисяк-Рудницький, деякі ідеї В. Липинського були явно анахронічними, багато з них треба розглядати як тривкий внесок у збагачення української політичної та соціальної думки [6, с. 73]. Безумовно, політико-правові ідеї В. Липинського лягли в основу українського конституціоналізму, який як соціальне явище відображає еволюцію поглядів, ідей, доктрин про природу конституції та політичної практики, принципи та способи втілення таких ідей в життя.

Варто зауважити, що конституціоналізм заявляє про себе, принаймні, на трьох рівнях: 1) сукупності певних доктрин, концепцій та теорій про природу конституції; 2) політико-правової практики втілення цих ідей в життя; 3) конституційного регулювання відповідних соціальних явищ і процесів. Саме ці три основні зрізи конституціоналізму дають підстави для дослідження широкого кола джерел доктринального характеру та їх зв'язку з проблемами конституційного права і політичної науки, що у свій час, виходячи з теорії «класократії», зробив В. Липинський. Адже у своїх концепціях він теж опирався на конституційні традиції українського народу, ідеї суверенітету народу, поділу влади, правонаступності (континуїтету) та судового контролю за правовим змістом актів органів влади.

Етимологічно поняття конституціоналізму можна визначити як тривалість, тяглість у часі певних конституційних явищ і процесів, зокрема тривале сприйняття та відтворення окремих правових рішень, а також підпорядкування політичних рішень соціальним цінностям, які забезпечуються конституційним захистом на засадах легітимності публічної влади. Легітимність підтримує переконання, що існуючі політичні інституції найбільше відповідають системі [7, с. 64]. «Одним з тестів легітимації є ступінь примусу, до якого треба вдатись виконавцю, щоб домогтись прийнятної позиції і послуху» [8, с. 129].

Режими, зауважує В. Липинський, побудовані на примусі, теж заявляють, що вони представляють народну волю. Але удаваний ними демократичний характер є обманом, тому що такий режим не може витримати випробування вільними виборами й наявністю відкритої опозиції. «Революційні або тоталітарні режими неминуче є терористичними, оскільки правителі, відчуваючи нелегітимність і нестабільність своєї влади, живуть у постійному страху перед суспільством, а суспільство живе в постійному страху перед правителями» [6, с. 168].

У площині такого підходу варто сказати, що В. Липинський був першим українським мислителем, який сформував концепцію легітимності політичної влади. Цю проблему не порушував жоден із українських дореволюційних публіцистів. Причина в тому, що вони не мислили поняттями самостійної держави. В. Липинський єдиний розумів, що для того,

щоб не бути деспотичною і тиранічною, влада держави повинна ґрунтуватися на принципі легітимності й ним обмежуватися.

Державна влада є легітимною, коли вона сприймається традиційною політичною культурою і цінностями, які в умовах політичних протистоянь може, на переконання В. Липинського, вберегти харизматичний лідер. Згідно з таким підходом легітимації влади, влада є прийнятною, якщо опирається на авторитет лідера. За умови існування достатньої харизми і авторитету, доводить В. Липинський, влада «дідичного Гетьмана», персоніфікуючи у своїй особі Українську державу, могла б з часом набути легітимності, якщо вона буде спиратися на рішення законодавчих інституцій: віча, козацької ради чи Народної Ради. У цьому випадку, робить висновок В. Липинський, «дідична монархія» не суперечила б праворациональному виду легітимації, а спиралася б на неї.

В. Липинський вважав, що «монархія в формі дідичного, а не виборного Гетьманства» [9, с. 80] є органічною потребою у становленні Української держави. Але ідея «дідичного Гетьманства» була чужа українській політичній традиції. Її ймовірно не можна було впровадити в життя за будь-якого періоду української історії. Хоча, безперечно, ця концепція могла б набути політичної актуальності і реалізму принаймні на евристичному і таксономічному рівнях [див. 10; 11].

В. Липинський належав до кола нечисленних українських політиків і громадських діячів, які на противагу більшості учасників українського руху в підросійській Україні, що підтримували програму автономії у складі федерації, відстоювали ідею незалежної (самостійної) Української держави. Позиція його однодумців не просто викликала незрозуміння української громадськості, але й сприймалась як політичне божевілля. В листі до В. Гнатюка (від 4.1.1925 р.) В. Липинський згадував, що його називали «вар'ятом», «коли перед війною нашої інтелігенції я говорив про українську державність» [12, с. 119].

Суверенність Української держави, легітимація і стабілізація влади були в центрі теоретичної творчості В. Липинського до кінця його життя, але коли йшлося про систему державного устрою, то він опирався на ідею монархічного дідичного гетьманату, який міг, на його переконання, домогтися незалежності України.

В. Липинський критикує українських соціалістів за їхні настійні зусилля порозумітися з російською демократією «в часі російської революції» і скептично оцінює спроби опертися лише на так звані «трудолюбиві класи» у процесі державного будівництва. «Державу не можна сотворити – як думає наша демократія – тільки одним революційним поривом неорганізованих мас або-ж якоюсь щасливою міжнародною комбінацією, – зауважує він. – Всяка держава, отже і Держава Українська, може повстати тільки тоді, коли на даній території є хоч один клас, що володіє своєю власною матеріальною силою і сильний своєю внутрішньою єдністю, який за цю державу буде боротись і на якому ця держава зможе опертися» [13, с. 125]. Селянство, на його думку, хоч і є чисельно найбільшим, але водночас – це найбільш пасивна та найменш зорганізована частина хліборобського класу. Очолити й організувати його могли, як висловлювався В. Липинський, «аристократи духу».

В. Липинський не вірив, що українська демократія може сконсолідувати націю і побудувати незалежну державу. Він гостро критикував нав'язувану уєнерівським проводом формулу, що «народ, мовляв, вирішить виборами, які з його провідників найкращі; і ці, що одержать більшість народних голосів, будуть мати право по-своєму будувати нашу державу». Коментуючи цю схему, В. Липинський наголошував: «Народ ніколи не буває кращий і розумніший од своїх провідників і він не в силі вирішити того, чого вони самі вирішити не можуть». На його думку, державу не можна створити без застосування військової сили – вона народжується з воєн і революцій. Проте самої лише військової сили теж недостатньо [14, с. 135].

З-поміж багатьох прикладів блискучої прозорливості В. Липинського варто виділити його розуміння того, що устрій майбутньої української держави, якщо вона коли-небудь існуватиме, неминуче повинен бути плюралістичним, що не могли зрозуміти представники уряду Директорії. Хоча у країнах із західною політичною культурою плюралізм звичайно

сприймався як самозрозумілий. Для української політико-правової думки наголос на плюралізм являв собою надто радикальне нововведення [6, с. 160]. Навесні 1919 р. В. Липинський виїхав з Відня до Станіслава, щоб зблизька пізнати становище в Україні та для консультації з головним отаманом Симоном Петлюрою [6, с. 175]. Поїздка сформулила негативне ставлення до уряду УНР і примусила В. Липинського повернутися до копіткої публіцистичної діяльності.

У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський приходять до висновку, що в структурованому суспільстві рушійним мотором є еліта в плюралістичному сенсі. Саме цю не сполучену у велику партію політичну групу, на переконання В. Липинського, мала єднати:

«1. Ідея повної рівноправності українського народу з всіма іншими народами в тім числі і з російським народом, себто признання суверенітету українського народу.

2. Свідомість того, що сучасний момент дає щасливі обставини для забезпечення українському народові повної волі і рівноправності і що цей момент неодмінно мусить бути використуваний.

3. Свідомість потреби в інтересах всіх демократичних верств українського народу усунути надмірне загострення класової боротьби, яке вже раз в історії привело нас до повної страти всіх прав, добутих революцією Хмельницького.

4. Свідомість потреби найшвидше встановити соціальний мир, себто привести людей різних достатків до взаємного порозуміння і співробітництва» [15, с. 253].

Проблеми державотворення, які порушувалися в листуванні В. Липинського еміграційного періоду, зачіпають передусім сферу національного політичного проводу та його консолідації: «Працю внутрішню: над консолідацією і внутрішнім скріпленням нації – вважаю багато важнішою від праці, так би мовити, зовнішньої; оборони од зовнішніх напасників»; «Без внутрішнього національного оздоровлення нічого не буде»; «Нація, в якій верхи не мають почуття солідарности, не єсть нацією і не може мати держави» і т. д. При цьому, на думку В. Липинського, тільки залізна політична організація, яка неухильно сповідує певну ідеологічну систему, здатна виконати завдання консолідації: «Серед нашого схаотизованого громадянства тільки залізно спаяна догмою, сугестією і фанатичною єдністю група може послужити кристалізаційним ядром держави» [16, с. 135].

Головним в аргументації В. Липинського був пункт, який досі зберігає чинність, а саме, що українські самостійницькі змагання соціально мають опиратися на ті класи – сільськогосподарський, промисловий або на обидва, – які контролюють матеріальне виробництво, мають економічну владу й володіють, так би мовити, «основною частиною капіталу в країні» [6, с. 161].

У період формування Української демократичної хліборобської партії (УДХП) В. Липинський вимагає прийняття Радою Присяжних підготовленої ним присяги. Вступаючи до Ради Присяжних, обрані до неї мали запрягатися, що будуть 1) «вірні і до кінця мого життя служити ідеї Української Трудової Монархії, побудованої на співпраці і співдружності автономних і самозорганізованих українських класів і українських Земель, об'єднаних в одну Націю і в одну Державу принципом національної та державної єдності, персоніфікованої в Особі невибіраного і дідичного Гетьмана Всієї України..., бо тільки така форма державности в стані забезпечити незалежність і суверенність Української Держави та оберегти честь, достойність і національні права всіх громадян Української Землі од чужинецьких руйнуючих впливів та від рабської залежності од чужинців»; 2) «вимагати від інших співробітників якнайпильнішого виконання прийнятих ними на себе обов'язків»; 3) «поборювати всякі чужі форми державности на Україні, як не відповідаючі потребі ладу і спокою для моєї Рідної Української Землі, як принижуючі честь і достойність Української Нації» [14, с. 457].

В. Липинський звертає увагу не тільки на політичні, але й на соціальні, економічні та етнонаціональні складові Української держави. Процес економічного, політичного та культурного росту української демократії, підкреслюється в Програмі Української

демократичної хліборобської партії, – це одночасно процес творення Вільної України. Політична влада в Україні повинна належати в першу чергу представникам українського селянства, і «город не повинен диктувати свою волю українському селу». Україна – край хліборобів – і українська держава мусить стати державою хліборобів.

За горожанами України неукраїнської національності Програма УДХП визнає всі їхні культурно-національні права, котрі повинні бути забезпечені українськими державними законами. Але одночасно, заявляється в Програмі, «ми маємо право вимагати од національних меншостей, які живуть на нашій землі, щоб інтереси цієї землі були для них так само близькі та дорогі, як і для нас, і щоб ідея Вільної України зустріла в них не ворогів, а прихильників і оборонців. Всякі спроби деяких представників цих меншостей зайняти при помочі чужесторонніх державно-національних впливів упривілейоване становище на Україні – ми будемо поборювати всіма силами» [15, с. 258].

На цих принципах В. Липинський вибудовує власну доктрину конституційного ладу:

1. Державно-політичний лад на Україні мають установити Українські Установчі Збори.
2. На Зборах має бути проголошена Українська Демократична Республіка.
3. Найвища державна власть у всіх справах внутрішніх і міжнародних належить: в сфері законодавчій – Українському Соймові у Києві, вибраному на 4 роки горожанами од 20 літ на підставі рівного, вселюдного, безпосереднього виборчого права, з таємним голосуванням по пропорціональній системі, і в сфері виконавчій – Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів), одвічальному перед Соймом.
4. На чолі Української Республіки стоїть Президент, вибраний на 4 роки, якому належить право репрезентації, а також ті правно-державні функції, котрі установлять Українські Законодавчі збори.
5. Для справ великої ваги заводиться референдум, допускається також законодавча ініціатива.
6. Державні закони Україні повинні забезпечувати загальні, всім відомі людські права всіх горожан (незайманість особи, волю друку, слова, спілок, страйків і т.д.) і національно-культурні права національних колективів.
7. Права національних колективів забезпечуються пропорціональним представництвом у всіх державних установах, широким місцевим самоврядуванням і автономією у справах культурно-національних, на які українська держава видає кошти з фондів, призначених взагалі на культурні потреби, в пропорції до числового відношення людності.
8. Громадянські права і обов'язки мусять бути рівні для всіх. Все державне законодавство, суд і вся державна адміністрація мусять спиратись на суто демократичних підставах і мати на меті добро всієї людності України, без ніяких привілеїв для поодиноких станів, класів, полу і віри.
9. Повного забезпечення свободи віри, причому поміж рівними по своїх правах всіма віросповіданнями України. Перше місце мусять належати церкві православної, яка повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальна, незалежна від всяких чужесторонніх політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу. Так само автономні в межах своїх канонічних прав мусять бути в Україні церков греко-католицька і римо-католицька, причому ця остання повинна бути розділена на дві частини: українську і польську.
10. На загальну освіту духовенства і підвищення його культурного рівня, підкреслює В. Липинський, теж треба звернути пильну увагу. «В справах освіти і культури партія наша як партія хліборобська, крім загальних демократичних домагань, ставить своєю метою якомога більше поширення освіти та культури на селі і боротьбу з хуліганством, цією страшною спадщиною, котру нам оставила російська освіта і російська власть на Україні». Праця сільського учителя у вільній хліборобській Україні мусять бути оточена особливою пошаною і його матеріальний стан повинен бути забезпечений настільки добре, щоб притягнути до цієї великоважної і трудної роботи найкращі наші інтелігентні сили. Визнаючи врешті, що справи освіти і культури мусять розвиватись еволюційно, на засадах

повільної українізації культурно-національного життя по «зденационалізованих городах і за частинне, в мірі потреби, вживання ще деякий час російської мови для вислову українських по духу і напруму ідей».

11. В справах економічних партія має стояти за якнайширший державний контроль над національним хазяйством. «Ми будем домагатись, щоб держава давала всій народній продукції напям, найбільше для всього українського народу корисний, і щоб вона сама виступала в ролі організатора тих сфер народного хазяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація. Для того в першу чергу повинні бути примусово викуплені і стати власністю української держави такі природні багатства, як вугільні копальні, залізорудні, нафтові промисли, ліси і т. ін., і концесії на добування цих багатств не повинні ні в якому разі даватись приватним капіталістичним підприємствам або чужим державам. Поволі й інші великі промисловості (як сахарна, винокурна і т. п.) повинні бути об'єднані в одно державне національне підприємство, в котрім власники-капіталісти з самостійних підприємців перетворюються в пайщиків держави».

12. Шкідливий для нації хаос приватного капіталістичного хазяйства, в якому інтерес приватного підприємця (часто в формі банків та промислових синдикатів) диктує свою волю національній продукції та порядкує анархічно продукційними силами нації, мусить бути обмежений не тільки зверху – якнайширшим державним контролем над національним хазяйством, а і знизу – організацією та об'єднанням народних продукуючих мас. Через те партія (УДХП) стоятиме за поширення професіональних союзів (об'єднуючих як робітників, так і техніків: інженерів, агрономів, лісоводів і т.д.) і за найбільший розвиток демократичного кооперативного руху у всіх його формах та відмінах.

13. Права робітників мусять бути забезпечені державними законами, і в сфері робітничого законодавства ми будем піддержувати українські робітничі партії.

14. Партія стоятиме за демократичне законодавство в справах фінансових (напр., дешевий, всім доступний кредит), податкових (прогресивний податок на прибуток і спадщину), торговельних (монополія хліба і на речі першої потреби) та таможенних.

15. Задля досягнення цієї мети партія має домагатись утворення сильної армії і флоту, збудованих на демократичних підставах, во ім'я оборони волі і незалежності українського народу і своєю організацією наближених, по скільки позволять міжнародні відносини, до типу всенародної міліції [15, с. 259-261].

Далеко не повний аналіз конституційного ладу, запропонованого В. Липинським у Програмі УДХП, дає підстави стверджувати, що конституціоналізм В. Липинського побудований на добре осмисленій системі доктрин, які можуть послужити теорії і практиці сучасного державного будівництва в Україні. Серед них чільне місце займають ідеї консолідації нації в незалежній демократичній Українській державі, плюралізму, верховенства права, легітимності і стабільності влади, забезпечення та захисту прав і свобод громадян України. В. Липинський глибоко усвідомлював потребу в рівновазі між громадянським суспільством і державою, що теж важливо в умовах становлення і розвитку громадянського суспільства та визначення конституційних засад його взаємодії з державою, що на сьогодні ще не знайшло відповідного відображення як в теорії, так і в практиці українського конституціоналізму.

1. *Государственное право Германии*: сокр. перев. в 2-х т. – Т.2. – М.: ИГП РАН, 1994. – 317 с.
2. *Конституційне право України* / За ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – 734 с.
3. *Чиркин В.Е.* Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. / В.Е. Чиркин. – М.: Зерцало, 1998. – 448 с.
4. *Шаповал В.М.* Сучасний конституціоналізм: [монографія]. / В.М. Шаповал. – К.: Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
5. *Савчин М.В.* Конституціоналізм і природа конституції: Монографія. / М.В. Савчин. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. – 372 с.

6. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2-х т. – Т.2. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
7. *Lipset С.* Political Man : The social bases of politics. – Garden City: Anchor Books, 1963. – 477 p.
8. *Сікора І.* Концепція «діничного гетьманату» Вячеслава Липинського у світлі сучасного трактування легітимності політичної системи / І. Сікора. // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Т.1. Студії / Ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1994. – 284 с.
9. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. (Про ідею і організацію українського монархізму). / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 470 с.
10. *Graeme G.* Changing Patterns of Systemic Legitimation in the USSR // Coexistence. – 1986. – N 23. – p. 248-249.
11. *Bukowski Ch.* The Dilemma of Economic Reform and Political Legitimacy in Eastern Europe // Coexistence. – 1986. – N 23. – p. 227-245.
12. *Осташко Т.* Суспільно-політична діяльність Вячеслава Липинського на тлі його листування. // Т. Осташко // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. Листування/ Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія: Вид-во «Смолоскип», 2003. – 960 с.
13. *Відповіді В.* Липинського на запитання М. Гехтера від 16.IX.1922 р. // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. Листування / Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія: Вид-во «Смолоскип», 2003. – 960 с.
14. *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. Листування / В. Липинський./ Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія: Вид-во «Смолоскип», 2003. – 960 с.
15. *Липинський В.* Матеріали до Програми Української демократичної хліборобської партії. Передмова. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. / В. Липинський // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Т.1. Студії / Ред. Я.Пеленський. – Київ-Філадельфія, 1994. – 284 с.
16. *Лист* до А. Жука від 30.XI.1921 р.; лист до А. Жука від 9.I.1922 р.; лист до О. Андрієвського від 3.VII. 1927 р.; лист до С. Гриневецького від 12.II.1930 р. // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. Листування / Гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія: Вид-во «Смолоскип», 2003. – 960 с.